

Ormolja – del 2

Den klassiska beteckningen på kvacksalvarnas varor är inte en omskrivning. **Peter Olausson** fortsätter att berätta om ormoljans historia.

... En olja som de okunniga har kvackats [*quackized*] till att tro på dess undergörande verkan på reumatism och stukningar.

Scientific American (1849)

NÄR IMMIGRANTERNA började strömma till Nordamerika på 1600-talet var olja och andra preparat av ormar, i synnerhet huggormar, högsta mode i Europa. I den nya världen hade man visserligen inga huggormar *Vipera*. Men där fanns desto fler andra arter, som kunde vara avsevärt giftigare (om det nu uppfattades som något bra eller dåligt) och även anmärkningsvärda på andra sätt. Skalderormen är särskilt lätt att känna igen och fick snart ta huggormens medicinska nisch, endast med viss konkur-

rens från framförallt ”svarta ormar” med osäker och kanske oviktig artbestämning.

Det äldsta kända belägget för amerikansk skallerormsolja är från Virginia år 1687.¹ När ormoljan från sekelskiftet 1800 började gå tillbaka i Europa behöll preparatet sin popularitet i USA. Det användes utvärtes mot framför allt stelhet i leder och muskler, stukningar och ”reumatism”; det sistnämnda begreppet användes, och används än idag, om en mängd varierande symptom som kan ha helt olika orsaker. Det användes även mot kolik, hosta (slemlösande), heshet, dövhet och för att ”rena blodet”. Det sistnämnda hade inte det minsta med dialys att göra utan är en gammal rutinåtgärd som togs till mot lite av varje, eftersom en mängd sjukdomar antogs bero på att blodet var förorenat på ett eller annat sätt.

RATTLE SNAKE OIL, for sale by
CLARK & COLLINS.

Skallerormsolja till salu. Radannons i Vermont watchman and State journal, 23 december 1842.

ÄR ORMOLJAN KINESISK?

En spridd hypotes om ormoljans användning i USA går ut på att bruket på sätt och vis kom från Kina. Där har man sedan gammalt framställt oljor av bland mycket annat ormar, som använts för muskler och leder. (Om det nu beror på påverkan åt ena eller andra hållet, eller att samma magiska tänkesätt tillämpades.) När kineser började bege sig till det nya landet i öst fanns ingen av deras gamla

bekanta ormar där, men väl andra arter. På ett eller annat sätt — brist på äkta vara, missförstånd, eller om man helt enkelt inte brydde sig om skillnaden — kom den kinesiska ormoljans egenskaper att överföras på skallerormsolja.² En tacksam ironisk knorr är att man på senare tid upptäckt att olja från vattensnoken *Enhydris chinensis* innehåller EPA, en omega-3-fettsyra som bland annat har inflammationshämmande egenskaper. Denna olja, som än idag kan köpas i San Franciscos Chinatown, har betydligt högre halt av EPA än skallerormsolja, rentav högre än en fet fisk som lax.³ Innebär det att ormolja som symbol för kvacksalveri i själva verket är ett stort missförstånd?

Nej, så är inte fallet. Till att börja med gjordes kinesisk ormolja på flera olika arter, även sådana med långt onyttigare oljor än *E. chinensis*. För att dra nytta av EPA behöver man förtära den, men när ormolja av vilken sort som helst använts på ömmande leder har det alltid varit utvärtes. Men framför allt fanns det, som denna genomgång visat, en stark tradition av ormolja i USA långt innan kineserna kom dit. Den första vågen av kinesiska immigranter inträffade när guldrushen i Kalifornien 1848–1855 sammanföll med det synnerligen blodiga Taipingupproret 1850–1864*. Sedan guldfebern lagt sig fick många av dem arbete i andra branscher, som jordbruket, diverse serviceyrken och de omfattande järnvägsbyggena. Det var först i slutet av 1860-talet som Nordamerika började få ett nämnvärt kinesiskt inflytande.⁴

---

* Det som började med en väckelserörelse kring en man som sade sig vara Jesu bror ledde till ett inbördeskrig där uppskattningsvis 20 miljoner dog, och en svältkatastrof som kostade ännu fler livet.

Ni kommer att märka att de fortfarande bär potatisar i fickorna mot reumatism, och hästkastanjer för en annan åkomma [de skulle ge "tur i kärlek"], och trots detta sekels så kallade upplysning litar de fortfarande på ormolja, brända fjädrar och handpåläggning.

Willis P. King, M.D., höll ett tal för medicine studenter på University of Columbia 1879

Från mitten av 1800-talet nämns ormoljan och dess påstådda effekter allt oftare i amerikansk press. Ibland är det i förbigående som ett allmänt känt faktum, ibland som en neutral upplysning. Men nog så ofta är det i notiser à la "tro't om du vill", som exempel på märklig vidskepelse i civilisationens bildliga eller bokstavliga utkant. När "troende" beskrivs är det länge som folk i landsorten, fattiga, färgade och/eller vidskepliga. (Hur rättvisande detta urval kan ha varit är naturligtvis en *helt* annan fråga, men det var den bild som gavs, även sedan oljan blivit mer allmänt känd.)

Preparatet var utan tvekan populärt på många håll. Och när något efterfrågas tenderar det att förfalskas. På ömse sidor Atlanten hände det, att när kunder frågade efter oljor på orm, skunk, hund, daggmask eller rentav människa — flera av

"Trots detta sekels så kallade upplysning litar de fortfarande på ormolja, brända fjädrar och handpåläggning."

varorna hade inte väckt uppmärksamhet några sekler tidigare — så sålde personalen trovärdiga blandningar av vanliga oljor och fetter, och det helt utan dåligt samvete eftersom de var fullt medvetna om att originalen var lika värdelösa som kopiorna.⁵ Andra hade inget samvete till att börja med.

För ett tag sedan fick en resande kvackare, som påstod att hans undermedel innehöll skallerormsolja, en god skörd av silvermynt på torget

Daily Globe 7 juni 1882

Sådana förfalskningar har fått en del att dra slutsatsen att ormolja aldrig funnits, att den var bluff från början.⁶ Men genuin ormolja hade som sagt tillverkats länge, även i USA. Ofta var det för hemmabruk; proceduren är inte märkvärdig och hemkokarna var vana självhushållare. Åter andra tjänade en slant eller rentav hela sitt uppehälle på att fånga skallerormar. Utöver den skottpeng som erhöles för dödade skadedjur kunde de sälja skinnen och skallrorna (båda värderades av såväl dekorativa som vidskepliga skäl), liksom tillverka och sälja olja till slutkunder eller apotek.

Under 1880-talet började ormbranschen att professionaliseras och industrialiseras. Efterfrågan blev allt större på levande djur (för shower och som ”utställningsexemplar” i skyltfönster), gift (för forskning och tillverkning av serum), skallror, skinn och olja. Ormfarmer anlades. Allt större mängder olja tillverkades och såldes.

Nu började också ormjägarna att låta tala om sig. Att fånga och koka ormar hade några år tidigare utförts av

Rullande apotek med allehanda dekokter.

udda existenser ute i vildmarken. Nu övertogs sysslorna av färgstarka män med kläder av ormskinn, som gärna och ofta berättade vitt och brett om sina märkvärdiga liv, hur många ormar de fångat, vilken god hand de hade med dem, hur ofta de ändå blivit bitna men hur liten roll detta spelade, och inte minst om den eftertraktade och underbara oljan. Påfallande ofta hade de lärt sig hemligheten av indianer, från namngivna eller anonyma stammar. Det var den sortens exotism som sålde bäst, rentav bättre än ”mångtusenårig österländsk visdom” (som också förekom men i mycket mindre omfattning).

Några ord om indianernas ormolja: Flera stammar använde skallerorm, även oljan, i medicinska/magiska sammanhang.⁷ Hur gamla dessa traditioner var är svårare att avgöra. Att bruket ofta är påfallande likt det europeiska kan bero på att man tillämpat samma magiska tänkesätt, där ormens smidighet sätts in mot stela, värkande leder.

Men det finns inget som hindrar att indianer tagit över den vite mannens seder.

Oavsett hur budskapet fördes fram så gick det sannerligen inte hem överallt. När forna tiders kvackare skildras ligger fokus ofta på de troende, men då som nu var det inte alla som lät sig övertygas av rundliga löften, hämningsbefriad reklam eller silvertungade *snake oil salesmen*. När ormolja blev alltmer omskrivet kom också fler och fler kritiska eller direkt hånfulla beskrivningar av ormolja. Ett talande tecken på den breda allmänhetens inställning är att begreppet *snake oil*, så fort det blev någorlunda allmänt känt, började användas som en utvidgning av *snake*: som liknelse för något falskt och illasinnat. Som till exempel om sämre sortens whisky.

Han var något berusad och hade i fickan en flaska med ”ormolja”.

Rock Island Argus, 27 februari 1890

Den av 1800-talets ”ormmän” som man idag oftast stöter på i beskrivningar är Clark Stanley. Han påstod sig ha tillbringat flera år hos Hopi-indianerna (kända för sin ormdans) som skulle ha lärt honom hemligheterna. Han skulle också ha uppträtt på världsutställningen i Chicago 1893 och tillverkat ormolja inför publik, en show som innebar slaktandet av hundratals ormar. Dessutom sade han sig ha blivit biten av ormar otaliga gånger, och att han fortfarande var vid liv bevisade hur effektivt hans motmedel var. Den enda källan för alla dessa uppgifter är hans egen reklamskrift *The life and adventures of the American cow-boy*, först utgiven 1897 och därefter påbäträd i om-

Patenterat koncept.

rapporter finns inte. Kanske var Stanley aldrig längre västerut än Providence, Rhode Island. Där låg hans firma, som var högst verklig. En notis från 1909 berättar att den beställt 50 kilo torkad skallerorm från en ormfarm i Texas. Om den uppgiften stämmer måtte sändningen ha räckt i åtskilliga år, som vi snart ska se.

PATENTMEDICIN

Denna artikel ska egentligen inte handla om de så kallade patentmedicinerna. Men när ormoljan kring sekelskiftet gick från närproducerad kur för lantisar till intensivt marknadsfört undermedel i formgivna flaskor så kom dess öde att sammanfalla med patentmedicinernas.

Själva begreppet är lätt att missförstå, vilket typiskt nog är själva poängen. Det går tillbaka på de kungliga patentbrev som länge utfärdades i Storbritannien och som gav

gångar. Det är möjligt att där finns spår av sanning men mycket mer behöver det inte vara. Som att han skulle ha varit född 1854 i Abilene, Texas, en stad som grundades 1881. Eller uppvisningen 1893 som, om den hade ägt rum, skulle ha återgetts av ett stort antal besökare; men några sådana

ensamrätt på produktens namn, varken mer eller mindre. Moderna patent innebär ju bland annat att innehållet avslöjas, vilket patentmedicinare som regel vill undvika. Däremot registrerade de gärna varumärken; namnet var viktigare än kvalitén. Då kunde dessutom reklamen kryddas med förvisso irrelevanta hänvisningar till myndigheter (ett grepp som förekommer än idag), liksom de rutinmässiga och lika irrelevanta varningarna för kopior. Till exempel fick Clark Stanley 1905 följande beskrivning skyddad: "Orden *Clark Stanley's Snake Oil Liniment*, ett porträtt på den sökande, och fyra hopslingrade ormar runt densamme, allt omgärdat av en rektangulär ram". Därefter användes hans nr 48425 hos US Patent Office i reklamen som om det hade det minsta med medlets sammansättning eller verkan att göra.

Indianhövdingen White Eagle annonserade 1906 för sin stora indianshow där indiansk skallerormsolja såldes. Den botade i vanlig ordning en lång rad sjukdomar, utöver reumatism med flera kan difteri, mask, förstoppning och cancer nämnas. Han poängterar särskilt att "detta är inte en patentmedicin, utan en ärlig medicin" — folk hade börjat lära sig vad de kunde förvänta sig av patentmediciner. Hövdingen kungör vidare att han verkar under sitt eget namn istället för att dölja sig bakom ett företag eller anonym adress, och han tillägger dessutom att "kvackarna hatar mig eftersom jag ofta avslöjar deras oärliga metoder".

White Eagle, "The Indian Medicine Man", hette egentligen Aaron P. McCarty. I dagens skildringar av ormoljans historia är han inte i närheten lika vanlig som Clark Stanley, trots att han var mer känd när det begav sig och trots att vi vet betydligt mer om honom. En av an-

Old "White Eagle"

"DR." AARON P. McCARTY.

"Doktor" Aaron P. McCarty, även känd som gamle hövdingen "Vita Örnén" (1913).

ledningarna till att McCarty är bättre belagd är hans son Luther. Denne var en framgångsrik boxare som 1913 vann "World White Heavyweight Championship", en tävling som var en reaktion på de allt framgångsrikare svarta boxarna. Några månader senare avled han oväntat. Det skrevs en hel del om Luther, såväl under hans livstid som efteråt, och när reportrarna dök upp såg fadern till att lägga ett gott ord för hans medikamenter.

Det är talande att få bekymrade sig för detta faktum, att en påstått vit boxare hade en påstådd indian som far. Det var uppenbart att indianhövdingen trots allt var en reklamfigur, lika påhittad som vår tids reklamfigurer.

Show och teater användes ofta för att sälja patentmediciner, och när det gällde ormolja var indiankopplingen given. Det cirkusliknande kringresande sällskap som White Eagle McCarty förestod var en typisk representant för denna en gång utbredda företeelse. Under turnéerna ställde man sig varje eftermiddag i ett gathörn i det samhälle man råkade befinna sig. Där reste man en liten scen och började med föreställningen. Man visade upp akrobatiska övningar, jonglörer, starke mannen, diverse indianrelaterade nummer, och givetvis en ormtjusare med en livs levande orm (dock ej skallerorm). Mellan numren kungjorde hövdingen hur förträfflig hans ormolja var och sålde den för \$1.50 flaskan (1909 års pris). Det har påpekats att medicinshowerna inte bara konkurrerades ut när radion slog igenom, utan att det nya mediet även övertog konceptet med sponsrad underhållning, på samma sätt som andra branscher längre fram fortsatte traditionen.

Det finns en känd kliché till scen där den resande försäljaren i mirakelkurer har en medhjälpare i publiken,

vars intyganden får en och annan tvivlare att ändå köpa. Sådant förekom men jag vet inte hur vanligt det var. En annan uppgift som kan avfärdas direkt gör gällande att försäljaren såg till att ge sig iväg innan kunderna upptäckte att hans undermedel var värdelöst. Så fungerar inte kvacksalveri idag, och så fungerade det inte på 1800-talet. Tvärtom var det många försäljare som annonserade sin närvaro i förväg, stannade flera dagar på samma ställe, och återkom år efter år.

PURE FOOD AND DRUG ACT OF 1906

Vad mat, dryck och läkemedel beträffar är det svårt att sätta sig in i den laglöshet som var allmänt förekommande för bara hundra år sedan. I USA kunde man, i stort sett, påstå vad som helst om vad som helst. Kvacksalveriet blev aningen besvärligare 1906 då lagen om rena livs- och läkemedel antogs. Denna föreskrev i princip att förpackningar som fraktades över delstatsgränser (då blev det nämligen en federal angelägenhet) skulle ha korrekta innehållsförteckningar som varken lade till eller drog ifrån — lite som närteriaken rörde ihop offentligt. Det låter kanske inte så märkvärdigt. Men många patentmedicin som salufördes med örter eller rötter som argument fick i själva verket sin främsta ef-

Show och teater användes ofta för att sälja patentmediciner, och när det gällde ormolja var indiankopplingen given.

fekt från mer pålitliga substanser som alkohol, opium och kokain, ämnen som kanske eller kanske inte deklarerades. Ibland fanns de i mediciner som utlovades vara fria från t.ex. opium. Andra gånger utlovades ämnen som saknades.

Som när man 1916 lade beslag på en sändning med 51 flaskor "Indian Rattlesnake Oil Liniment" som skulle från White Eagle Medicine Company i Ohio till Missouri. Analysen visade att linimentet utgjordes av fotogen, någon vegetabilisk eller animalisk olja, samt en liten mängd sassafrasolja (som gav produkten en angenämare doft). Någon skallerormsolja fanns inte och produkten var sålunda *misbranded*. Man fann även att produkten påstods utgöra bot eller lindring mot reumatism, katarr, diverse smärtor, difteri, neuralgi, eksem, mask, hösnuva, struma, astma och dövhet, "whereas, in truth and in fact, it was not". McCarty erkände sig skyldig och dömdes att böta \$50 plus domstolens kostnader.

Samma år skickades ett prov på Clark Stanleys liniment till ett laboratorium för närmare undersökning. "Ormoljan" visade sig utgöra lätt mineralolja, därtill 1 % animaliskt fett som förmodligen kom från nötkött, en liten mängd chilipeppar, samt spår av kamfer och terpentin. Detta hade mycket väl kunnat saluföras som massageolja än idag. Någon ormolja fanns dock inte. Dessutom läste man igenom ett medföljande häfte vari utlovades att medlet var verksamt mot reumatism, neuralgier (nervsmärtor av olika slag), ischias, stukningar, *hallux valgus* (snedställd stortå), halsont, alla sorters smärtor och inflammationer i muskler och leder, förlamning, ledinflammation samt bett och stick från giftiga djur och insekter "when, in truth and in fact, it was not". Stanley ifrågasatte inte åtalet. Han

"Miller's olja, tidigare känd som ormolja, men innehåller ingen ormolja."

Att döpa om produkterna var en metod som användes på fler håll. Det har funnits en rad produkter där ormoljan är mer eller mindre antydd. Som "Rattlesnake Bill's Liniment" (den såldes ännu på 1950-talet), flera "skallerormskungar" som under sina artistnamn fortsatte att kränga ospecificerade oljor och liniment, flaskor med suggestiva ormar på etiketten och i namnet, och så vidare.

Eller så kunde man göra som Miller's, den kanske mest kända ormoljan någonsin. Det var våren 1916 som Herb Juice Medicine Company i Jackson, Tennessee började

dömdes att betala symboliska \$20 (motsvarade priset på 40 flaskor liniment) plus domstolens kostnader.⁸

Lagen från 1906 tillämpades inte direkt reptilsnabbt, och inte heller särskilt hårt. Böterna uppgick inte ens till värdet på det beslagtagna godset. Men att lagen alls ägnade ormoljan uppmärksamhet gav åtminstone ett resultat. När man året därpå lade beslag på ännu en sändning från Ohio var skallerormen inte längre med, utan produkten hette "Indian Oil Liniment".

sälja Miller's antiseptiska olja, med underrubriken "känd som ormolja"; och i annonserna sattes *Snake Oil* med överlägset störst bokstäver. Ormolja sålde fortfarande, tio år efter USA:s första kvacksalverilag. Miller's var heller inte det enda märket som vid samma tid försäkrade kunderna att deras olja var den enda äkta ormoljan. Det var först framåt 1920-talet som tillverkaren fick anledning att justera namnet på sin storsäljare, under trycket av 1906 års lag.

Men notera att man behöll ormoljan på förpackningen, trots att den inte fanns i flaskan. Ormolja sålde *fortfarande*.

DAGENS ORMOLJA

Hur länge sålde ormolja? När fick den sitt dåliga rykte? Idag är det väl ingen som säljer ormolja på allvar?

Under dess storhetstider i Europa respektive USA saknades sällan röster som hävdade att oljan var värdelös eller värre. Vilken inverkan denna kritik haft är högst osäkert. Det kan ha betytt minst lika mycket att marknaden helt enkelt tröttnade och satte sin tilltro till nya underkurer. I USA var det först framåt 30-talet

Ormsalva utan orm.

Hemanis ormoljetvål. Innehåller ingen ormolja.

som ormoljan började gå tillbaka ordentligt, mätt efter mängden annonser (en grov metod som dock har flera po-
ängar). När den gradvis lämnade den påkostade, översval-
lande reklamen så var det först för att återvända till kvack-
salveriets skuggvärld, till hemkokarna, radannonserna, de
skumma marknaderna och de personliga kontakterna ...

Idag används skallerormsolja främst för smärtlindring vid
reumatism och som liniment av cirkusartister och liknande.
Av de många förfrågningar att döma, som jag får om var man
kan få tag på varan, finner jag att den fortfarande är populär
för hemmabruk.

Laurence M. Klauber⁹ (1956)

Men så småningom försvann ormoljan även från dessa
sammanhang. När *snake oil* lämnade verkligheten blev den

samtidigt allt vanligare i språket, antingen som liknelse för opålitliga ting (en betydelse som bevarats från slutet av 1800-talet) eller som tidsmarkör i berättelser om livet förr.

Än idag kan man, naturligtvis, köpa amerikansk skal- lerormsolja på nätet. Efterfrågan verkar dock liten — åtminstone i USA. Med undantag för tidigare nämnda kinesiska sammanhang, liksom det som går på export. För i en rad andra länder är ormarnas popularitet ohotad.

Hårprodukter från turkiska Tala (www.snakeoilforhair.com) och pakistanska/dubaiska Hemani (ofta med tillägget *zait al hayee* = ormolja på arabiska) är rikligt försedda med ormar i namn och på förpackningar, men innehåller ingen ormolja. I spanskspråkiga länder finns produkter med *aceite de culebra* eller *vibora* utan orm- eller huggormsolja. Och här hemma heter Ormsalva som den gör eftersom den, enligt tillverkaren, en gång innehöll låga doser ormgift, numer ersatt med slättergubbe, *Arnica montana*. De är dagens motsvarigheter till de amerikanska ormoljorna som inte innehöll någon ormolja. Ormar säljer uppenbarligen fortfarande, ”trots detta sekels så kallade upplysning”.

Hur är det då med äkta ormolja? Bortsett från förfalskningar så säljs äkta ormolja här och var, utan omskrivningar och för en rad olika ändamål. Filippinsk *langis ng abas* och indonesisk *minyak ular* tillskrivs underbara egenskaper, inte minst när det gäller att ge såväl kvinnor som män bättre form, storlek och konsistens på diverse kroppsdelar. En relaterad produkt som ormvin, ofta med en iögonfallande orm nerknölad i flaskan, förekommer i flera asiatiska länder och tillskrivs som vanligt diverse läkande krafter, mot tunnhårighet, närsynthet, impotens och olika

hudåkommor. Liksom givetvis de klassiska besvären med leder och muskler. Vissa sorters magi blir aldrig omodern.

KÄLLOR & LÄSTIPS

1. Michael Quinion: Snake oil, World Wide Words — www.worldwidewords.org/qa/qa-sna1.htm.
2. Wikipedia: Snake oil.
3. Cynthia Graber, "Snake Oil Salesmen Were on to Something", *Scientific American* 1 november 2007.
4. Wikipedia: History of Chinese Americans.
5. "Many odd remedies", *Lincoln County Reader* 14 maj 1896.
6. Morris, William och Mary, *Morris Dictionary of Word and Phrase Origin*, 2 uppl. (New York: Harper & Row, 1988), s 535.
7. Laurence M. Klauber, *Rattlesnakes* vol 1 (University of California Press 1956), s 1197.
8. US Bureau of Chemistry, beslut nr 4944, Service and regulatory announcements, supplement 29 (1917), en.wikipedia.org/wiki/File:SnakeOilDecision.jpg.
9. Klauber, sid 1052.